

Adatok az agrárproletariátus arányához és összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában (1900)*

Az Osztrák-Magyar Monarchia különböző országai és területei a feudalizmus idején igen eltérő gazdasági és társadalmi fejlődésen mentek keresztül. Az egyes területeken a feudalizmusban kialakult sajátos gazdasági és társadalmi viszonyok a kapitalizmus fejlődését is befolyásolták. Ennek következtében a Monarchia különböző országainak és területeinek társadalmi szerkezete a kapitalizmus idején is eltérően alakult, különösen az agrártársadalom szerkezete. Az agrárnépességben, mely a Monarchia többségét tette ki, az alapvető osztályok vidékenként más és más jelleget vettek fel, belső rétegződésük sokféle változatával. Az egyes rétegek aránya, viszonya különbözőképpen alakult, egyes rétegek csak bizonyos területen jöttek létre, más, alapjában véve azonos rétegek helyzete és aránya eltérő volt a Monarchia különböző területein. Az osztályharc és a nemzeti mozgalmak teljes feltárásához és megértéséhez nélkülözhetetlen a társadalmiszerkezet e változatainak felkutatása és összehasonlítása.

A jelen tanulmány e kérdés tanulmányozása irányában kíván igen csekély, szerény kezdőlépést tenni. Célja: az agrárproletariátus arányának és fő csoportjainak megállapítása a Monarchia egyes országaiban az 1900. évi magyar és osztrák népszámlálás foglalkozás-statisztikai adatai, valamint az osztrák 1902. évi mezőgazdasági üzemi statisztika adatai alapján.¹

A statisztikai kutatás nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a társadalmi osztályok és rétegek tömeges jelenségeit, számszerű arányait, növekedését és csökkenését megállapítsuk és ezáltal átfogó képet nyerjünk a társadalom szerkezetéről és fejlődéséről. A statisztikai módszer jelentősége igen nagy, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy komoly korlátai is vannak és a statisztikai adatok felvétele, feldolgozása és összehasonlítása súlyos tévedésekre vezethet, különösen a társadalmi statisztika terén. A statisztikai módszer korlátainak és veszélyének tudatában meg kell mondani, hogy az itt tárgyalt adatok csak vázlatos, körülbelüli tájékozódásra alkalmasak és igen könnyen lehet, hogy a további alaposabb és mélyebbreható kutatások módosítani fogják az adatokat és a belőlük levont következtetéseket.

* A tanulmány „Az egykori Osztrák—Magyar Monarchia országainak kapitalista fejlődése” tárgykörben 1958. dec. 10—15-én tartott budapesti konferencián előadott referátum jegyzetelt változata.

¹ A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 1, 2, 5, 9, 12, 15, 18, 27. k.

Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. Österreichische Statistik. B. LXVI. Ergebnisse der landwirtschaftlichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902. Österreichische Statistik. B. LXXXIII.

Nem lesz talán mégsem haszontalan a kutatások e kezdeti időszakában vázlatos képet alkotni a Monarchia agrárproletariátusáról. Lenin több alkalommal készített táblázatot a parasztság osztálytagozódásáról, mellyel a kapitalizmusnak a faluba való behatolását, a parasztság felbomlását demonstrálta. Az agrárproletariátus aránya és összetétele összefügg a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének sajátos típusaival is és ezekre is vet bizonyos fényt.

Az agrárnépesség aránya

Mielőtt az agrárproletariátusra vonatkozó adatokat megvizsgálánk, előbb foglalkoznunk kell egyáltalán az agrárnépesség arányával a Monarchia egyes országaiban. (Az agrárnépesség aránya az egyes országok összlakosságában a következő:

1. táblázat

Alsó-Ausztria	20,30 %	Galícia	76,58 %
Felső-Ausztria	49,22 %	Bukovina	72,36 %
Salzburg	44,95 %	Kárpáti tartományok	76,19 %
Stájerország	58,18 %	Krajna	69,71 %
Karintia	57,84 %	Tengerpart	53,24 %
Tirol	59,58 %	Dalmácia	83,75 %
Vorarlberg	34,05 %	Délszláv tartományok	67,49 %
Alpesi tartományok	39,19 %	Ausztria	52,21 %
Csehország	35,47 %	Magyarország	66,48 %
Morvaország	45,98 %	Horvátország	82,00 %
Szilézia	34,90 %	Osztrák – Magyar Monarchia ..	59,09 %
Cseh tartományok	38,14 %		

Ezek az adatok az agrárfoglalkozáshoz tartozóknak (keresőknek és el-tartottaknak együtt) az össznépességben való arányát mutatják.² Megjegyzendő, hogy ezzel még nem adtuk meg a tágabb értelemben vett, teljes agrár-jellegű népesség arányát. Ahhoz, hogy ezt megkapjuk, az agrárfoglalkozású népességhez hozzá kell adnunk az agrár mellékfoglalkozásúakat, a „külön megjelölés nélküli napszámos”, illetve Ausztriában a „Lohnarbeit wechselnder Art” megjelölésű csoport nagyrészét, továbbá a házi-cselédek és a hadsereg

² Az agrárfoglalkozáshoz tartozók a magyar statisztikában az „őstermelés” című főcsoportot, az osztrák statisztikában az A osztályt (Land- und Forstwirtschaft und deren Nebenutzung) jelentik; mindkettő a mezőgazdaságot, kertészetet, a mezőgazdaság mellékágait, erdészetet, halászatot foglalja magába.

A táblázatban megadott arányszámok némileg eltérnek az osztrák népszámlálási statisztikában található arányszámoktól. Az osztrák statisztika ugyanis a házi-cselédek kizárta a keresők közül és munkáltatóik foglalkozási ágához számította hozzá, azon az elvi alapon, hogy a házi-cselédek személyes szolgálatokat végeznek, „melyeknek szigorúan csak magángazdasági jelentőségük van”. Ez az eljárás nyilvánvalóan helytelen és torzítja az egyes foglalkozási ágak arányát, mert kialakításában egy olyan tényező (cselédtartás) is szerepet játszik, amelynek semmi köze sincs az illető foglalkozási ág tulajdonképpeni társadalmi tevékenységéhez és szerepéhez; ezenkívül kimarad egy sajátos társadalmi tevékenység és szerepkör: a háztartásban való szolgálat, melynek kihagyása a keresők közül eltorzítja a keresők arányát is. Ezért az összes agrárfoglalkozásúaknak az osztrák statisztikában megadott számából levontam a házi-cselédek és eltartottjaikat; innen az arányszámok eltérése. A magyar statisztika nem ragaszkodott mereven az előbbi elvi alaphoz és a házi-cselédek többnyire külön foglalkozási csoportként tünteti fel.

legénységi állományának nagyrészt.³ Ezt kiszámítva, a tágabb értelemben vett, teljes agrárnépesség arányszáma Ausztriában mintegy 58%, Magyarországon kb. 75% és Horvátországban kb. 84%. Ezek az arányszámok azonban hozzátétlegesek voltak miatt nem alkalmasak a további számításokra, ezért a továbbiakban csak az agrárfoglalkozású népesség fenti adatait vesszük alapul. ✕

Megvizsgálva az agrárnépesség arányszámára vonatkozó adatokat, kitűnik, hogy a Monarchia átlaga, egyszersmind az 50% alatt állnak a cseh tartományok és az alpesi tartományok összességükben. Az utóbbiak közül ez csak Alsó-Ausztriára és Vorarlbergre érvényes, mely a Monarchia két jelentős ipari centruma. Meg kell jegyezni, hogy van még egy jelentős iparforgalmi centrum, amely nem tűnik ki az adatokból, mégpedig a Tengerparton belül Triest és környete. Ez nyomja le a Tengerpart arányszámát 53,24%-ra, mert a Tengerpart többi részén (Görz és Gradiska, Isztria) az agrárnépesség aránya 70% felett áll. Triest egyszersmind lenyomja a délszláv tartományok átlagos arányszámát is, mely Triest nélkül 70% felett állna. Ezt tekintetbe véve, a legkevésbé agrárjellegűek, a népesség többségében nem agrár népességűek a cseh tartományok, utánuk az alpesi tartományok; a legerősebben agrárjellegűek a délszláv tartományok (ebből Dalmácia az egész Monarchia legerősebben agrárjellegű tartománya) és Horvátország, valamint a kárpáti tartományok: Magyarország mintegy középhelyet foglal el a két csoport között.

✕³ A „külön megjelölés nélküli” napszámokról a magyar népszámlálás jelentése megállapítja, hogy „jó részük erősen agrikultúr jellegű s valószínűnek kell tartanunk, hogy az itt kimutatott napszámok számottevő hányada tényleg mezőgazdasági napszámok s legfeljebb csak a felvétel időpontjában, hogy mellékkeresetre tegyenek szert, kerestek más foglalkozást” (M. Stat. Közl. U. s. 27 k. 112.*o.). Ha figyelembe vesszük, hogy a népszámlálás télen volt, amikor a mezőgazdasági munka szünetelt, igen valószínű, hogy a fenti megállapítás túlnyomó többségükre érvényes, és feltehetőleg Ausztriában is, elsősorban agrárjellegű tartományaiban hasonló volt a helyzet. Mivel teljesen bizonytalan és hiábavaló lenne valamiféle kísérlet a mezőgazdasági és ipari munka közti megosztásuk megállapítására, az alkalmi napszámok ezen csoportját egészében a tágabb értelemben vett agrárnépességhez számíthatjuk, véleményem szerint anélkül, hogy ezzel nagy torzítást követnénk el. ✕

A házicselédekre vonatkozó statisztikai adatokból kitűnik, hogy Magyarországon 91,3%-uk, Ausztriában 93,5%-uk nő; ezek közül Magyarországon 56,7% húsz éven aluli, Ausztriában 73,1% harminc éven aluli (valószínűleg többségük 25 éven aluli); valamint Magyarországon 88,3%, Ausztriában 93,1% hajadon. Ausztriai adatok szerint a házicselédeknek csak 20%-a, sőt a nagyvárosokban csak 7,15%-a helybéli születésű. Ezek az adatok alátámasztják azt a megállapítást, hogy a házicselédnek túlnyomó többsége fiatal falusi lány, akik csak néhány évig átmenetileg cselédeskednek, majd visszamennek a falujukba, férjhezmennek és parasztasszonyok lesznek. (Lásd *Hugo Morgenstern: Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich. Mittheilungen des k. k. Arbeitsstatistischen Amtes im Handelsministerium. 3. Heft. Wien, 1902.*) Ezért a házicselédeket is összességükben az agrárnépességhez számíthatjuk, ami csak igen csekély, elhanyagolható mértékű torzítást okoz.

Végül nyilvánítható, hogy a hadsereg legénységi állományának nagy része is voltaképpen rendes katonai szolgálatát töltő parasztfiú. A hadsereg agrárnépességhez tartozó elemeire nézve csak durva becsléssel kaphatunk egy valószínű számot. A hadsereg legénységi állományának (Magyarországon „véderő, egyéb segédszemélyzet”, Ausztriában „Aktives Militär, Arbeiter” rovatok alatt) 60%-át számítottam az agrárnépességhez (ami megfelel kb. a Monarchia agrárfoglalkozású népessége átlagos arányának). Ez kétségtelenül alatta marad a valóságnak, viszont a hiány ellensúlyozza az alkalmi napszámoknál és a házicselédknél fennálló, a valóságos agrárnépességén felüli többletet.

Az agrárnépesség arányszámából biztosan következtethetünk az illető ország általános kapitalista fejlettségére. Igaz, hogy az agrárnépesség arányára kihatnak az agrárstruktúra sajátosságai is (pl. Anglia egészen egyedülálló agrárstruktúrája és régóta igen alacsony arányú agrárnépessége), de ez a körülmény nem mond ellene az előbbi szabálynak, sőt inkább erősíti azt. A táblázat adatai megfelelnek a Monarchia egyes részei kapitalista fejlettségéről alkotott általánosan ismert képnek.

¶Az adatokból levonható az a következtetés is, hogy az agrárlakosság arányszáma fordított viszonyban áll a mezőgazdaság fejlettségével: minél alacsonyabb arányú agrárnépesség, annál fejlettebb mezőgazdaság, minél magasabb arányú agrárnépesség, annál elmaradottabb mezőgazdaság.⁴Ez érthető is, mert az agrárnépesség aránya összefügg a mezőgazdasági munka termelékenységével. Ez a szabály már nem olyan erős, mint az előbbi; itt nagyobb szerepet játszik az egész társadalom szerkezete és az agrárstruktúra is (pl. Dánia), de többé-kevésbé ez is használható következtetés. Adataink meg is felelnek e következtetésnek: a cseh tartományok kétségtelenül a Monarchia legfejlettebb mezőgazdaságával rendelkeztek és ugyanakkor a legalacsonyabb arányú agrárnépességgel. A mezőgazdaság súlya, szerepe egy adott országban tehát éppen fejlettségénél fogva nagyobb lehet, mint amit az agrárnépesség arányszáma mutat. A mezőgazdaság súlyára nézve azonban döntő jelentőségű az utóbbi is. Az agrárlakosságnak majdnem pontosan felét-felét adja a Monarchia két fele, a Monarchia keleti részét tekintve (Magyarország, Horvátország, Galícia és Bukovina) pedig majdnem 72%-át. Nyilvánvaló, hogy a Monarchia nyugati részének minőségileg magasabb fokú mezőgazdasága mellett legalább is egyenrangú jelentősége volt a keleti rész mennyiségileg nagyobb termelésének. Ez a mezőgazdaság bizonyos munkamegosztását jelentette: a nyugati részen a helterjesebb ágak művelése (tejgazdaság, cukorrépa stb.) folyt, a keleti részen az extenzívebb gabonatermelés.

Az adatokból az egész Monarchiára nézve azt vonhatjuk le, hogy a Monarchia agrárnépességének átlagos aránya (59,09%) viszonylag nem nagyon magas, de igen nagy szélsőségeket takar, a 20,30%-tól a 83,75%-ig. A cseh tartományok, valamint Alsó-, Felső-Ausztria és Salzburg kiugró fejlettsége mögött messze elmaradnak a Monarchia többi, főleg keleti és déli részei, beleértve Magyarországot is. (Egyébként Magyarország legfejlettebb központi vidékén, a Duna—Tisza közén is 51% az őstermelők arányszáma.)

Az agrárnépesség arányszámát Ausztriában nemzetiségek szerint, pontosabban az osztrák statisztika által alkalmazott „társalgási nyelv” szerint is megvizsgálhatjuk. Sajnos, az 1900. évi magyarországi népszámlálás nem nyújt adatokat a foglalkozás és nemzetiség kombinációjára. Ezért le kell mondanunk az adatok összehasonlításáról és az egész Monarchiára való kiterjesztéséről. Az ausztriai tartományok adatai alátámasztják az eddigi megállapításokat, sőt még élesebben kiemelik a nagy különbségeket:⁴

⁴ Az osztrák népszámlálás a „társalgási nyelv” (Umgangssprache) elég bizonytalan fogalmát alkalmazza, ezenkívül az egyes tartományokban a lakosság 1%-át sem kitevő nemzetiségeket megkülönböztetés nélkül a „tartományi kisebbségek” (Landesminoritäten) közé sorolja. A külföldieket (Staatsfremde) a foglalkozási statisztika nem részletezi nemzetiség szerint. Az osztrák statisztikában eredetileg magyar nemzetiség is szerepel (csak Bukovinában), száma azonban oly csekély, hogy nem érdemes külön számontartani: beleolvastottam a „tartományi kisebbségek” csoportjába.

2. táblázat

Német	33,25 %	Szerb és horvát	86,87 %
Cseh és szlovák	42,90 %	Olasz	50,00 %
Lengyel	65,33 %	Román	90,10 %
Ukrán	93,18 %	Tartományi kisebbségek	22,78 %
Szlovén	75,29 %	Külföldi	10,51 %

Egyfelől a németek és csehek, másfelől a Monarchia keleti és déli részének népei között (az olaszt kivéve) igen nagy a szakadék. Az ukránok és a románok úgyszólván tiszta agrártársadalmat alkotnak. Érdekes módon ki-tűnik az is, hogy a cseheknél az agrárnépesség arányszáma magasabb, mint a cseh tartományokban, tehát az ott lakó németek erősebben iparosodott nemzetiség. Kiderül az is, hogy a délszláv tartományok viszonylag nem nagyon magas átlaga az olaszok 50 és a szlovének, horvátok, szerbek 75,29, illetve 86,87%-os arányszámát fedi.

*

Vizsgáljuk meg most az agrárfoglalkozású keresők arányát az összes keresőkhöz képest:⁵

3. táblázat

Alpesi tartományok	44,60 %	Ausztria	57,47 %
Cseh tartományok	43,38 %	Magyarország	65,86 %
Kárpáti tartományok	81,96 %	Horvátország	84,30 %
Délszláv tartományok	72,13 %	Oszták — Magyar Monarchia ..	61,71 %

A kereső agrárnépesség arányszámai feltűnő eltérést mutatnak az összes agrárnépesség arányszámaival szemben. Mégpedig a keresők arányszámai általában jóval magasabbak, mint az összes agrárnépességé, holott talán joggal azt várnánk, hogy az agrárnépességnek a lakosság többi rétegeivel szemben általában nagyobb természetes szaporodása következtében ez esetben nagyobb az eltartottak, tehát kisebb a keresők aránya. Az eltérések oka két tényezőben keresendő.

Elsősorban egy statisztikai-technikai tényezőben, mely a mezőgazdasági foglalkozási statisztika egy kényes és rendkívül ingatag kategóriájával, a „segítő családtag” fogalmával kapcsolatos. Az egyes statisztikai adatfelvételek között igen nagy ingadozások mutatkoznak a segítő családtagok számának felvétele tekintetében. Mivel pedig a segítő családtagokat — egyébként helyesen — a keresők közé sorolják, e kategória ingatagsága hasonlóképpen ingataggá és bizonytalanná teszi az összes agrárkeresők számát. Ezért az összes agrárnépesség (keresők és eltartottak) száma sokkal megbízhatóbb, pontosabb

⁵ Az itt megadott arányszámok ismét eltérnek az osztrák statisztika által megadott számoktól. Az osztrák statisztika ugyanis egyrészt nem számította a keresők közé a házcselédeket, pedig helyesen beletartoznak; másrészt viszont a keresők közé sorolta a családjuktól külön háztartásban élő, de eltartott tanulókat, betegeket stb. (Gruppe XXIX: In Anstalten und in Berufsvorbereitung befindliche Personen. Az idesorolt 310 275 személy közül 194 732 személy 20 éven aluli). Az összes keresők számának helyes megállapításához tehát be kellett számítani a házcselédeket és figyelmen kívül kellett hagyni az utóbbi csoportot. A magyar statisztika helyesen adja meg az összes keresők számát és az osztrák statisztika adatainak említett átszámításával a két ország adatai lényegében azonos alakra kerültek.

adatot jelent, mint az agrárkeresők száma. A segítő családtagok számának most említett szerepét az agrárkeresők arányának kialakításában a következő adatok igazolják, melyek azt mutatják be, hogy 100 önálló keresőre hány segítő családtag esik.

4. táblázat

Alpesi tartományok	162	Ausztria	182
Cseh tartományok	155	Magyarország	96
Kárpáti tartományok	192	Horvátország	205
Délszláv tartományok	241	Osztrák – Magyar Monarchia	151

Az adatokból kitűnik, hogy Magyarországhoz képest a Monarchia többi országaiban a segítő családtagok számát lényegesen magasabb arányban állapították meg. (Átlagosan legalább is másfélszeres arányban.) Vajon az osztrák statisztika túl magasan, vagy a magyar statisztika túl alacsonyan vette fel a segítő családtagok számát? Lehet, hogy mindkét eset fennáll. Az azonban kétségtelen, hogy az osztrák adatfelvétel hibás volt, eltúlozta a segítő családtagok számát. A segítő családtagok számának helyes megállapítása esetén az összes agrárnépesség és a kereső agrárnépesség arányszáma között nem lehet lényeges eltérés. Ennek a követelménynek leginkább megfelelnek Magyarország (a különbség: 0,62%) és Horvátország (a különbség: 2,3%) adatai.⁶

A segítő családtagok arányának adatai mást is megmutatnak: az agrártársadalom igen jellegzetes típusbeli különbségeit tükrözik, a második tényezőt, mely eltéréseket okozhatott a keresők arányszámánál. Magyarország adatát figyelmen kívül hagyva, a legfejlettebb alpesi és a cseh tartományokban a legalacsonyabb a segítő családtagok aránya. Rendkívül magas ellenben a délszláv tartományokban (241), ami nyilvánvalóan a délszlávok zadruga intézményével függ össze. A délszláv tartományok arányszámához képest Horvátország adata (205) valóban alacsonynak is látszik. Jellemző, hogy a délszláv tartományok esetében, tehát éppen ott, ahol viszonylag a legtöbb segítő családtag volt, a kereső és az összes agrárnépesség arányszáma közti különbség kisebb, mint az alpesi vagy a cseh tartományoknál, pedig az utóbbiaknál kétségtelenül jóval kevesebb volt a segítő családtagok száma. Ez is alátámasztja tehát azt a megállapítást, hogy az osztrák statisztikában a segítő családtagok száma a valóságot messze meghaladva, túlzottan magas.

Az osztrák statisztikának ez a torzítása azt jelenti, hogy a kereső agrárnépesség számát elsősorban éppen a legfejlettebb tartományokban tüntetik fel a valóságnál jóval magasabbnak, ezzel szemben a többi, elmaradottabb tartományokban jóval kisebb mértékű a torzítás. Ezzel viszont csökkentették

⁶ Az osztrák adatoknál a két arányszám közti különbség igen nagy, a legfejlettebb országokban is 6–7%, ami nem lehet reális. Az osztrák adatfelvétel hibás voltának gyanúját megerősíti a népszámlálás szöveges elemzésének az a megjegyzése, hogy az 1890. évi népszámlálásnál a számlálóbiztosok a mezőgazdaságban majdnem az összes keresőképes korban levő nőt segítő családtagnak vették fel, míg az 1900. évi népszámlálásnál már megkülönböztették azokat az asszonyokat, akik csak a háztartásban dolgoztak (Öst. Stat. B. LXVI. H. 1. S. XVI). Úgy látszik, hogy az 1900. évi népszámlálásnál, a felvétel javítása ellenére, még mindig túl magasan állapították meg a segítő családtagok számát. Meg kell jegyezni, hogy a magyar népszámlálásoknál viszont a segítő családtagok számának csökkentésére irányuló tendencia mutatkozik.

az agrárkeresők adatai esetében a fejlettebb és elmaradottabb népek közti nagy különbségeket. Ez a torzítás a további adatokra is kihat, valahányszor az agrárkeresők adata szerepet játszik.

Az agrárproletariátus aránya

Miután megismerkedtünk az agrárnépességnek — melynek egy részét képezi az agrárproletariátus — arányszámaival, rátérhetünk tulajdonképpeni tárgyunkra: az agrárproletariátus arányára a Monarchia különböző részeiben. Az agrárproletár lakosság aránya az összes agrárnépességben a Monarchia egyes országaiban a következőképpen alakult:

5. táblázat

Alsó-Ausztria	30,49 %	Galícia	16,46 %
Felső-Ausztria	41,20 %	Bukovina	27,03 %
Salzburg	39,47 %	Kárpáti tartományok	17,36 %
Stájerország	25,76 %	Krajna	16,94 %
Karintia	42,17 %	Tergorpart	12,08 %
Tirol	19,64 %	Dalmácia	4,52 %
Vorarlberg	12,01 %	Délszláv tartományok	10,45 %
Alpesi tartományok	29,54 %	Ausztria	24,08 %
Csehország	36,97 %	Magyarország	39,00 %
Morvaország	34,18 %	Horvátország	10,68 %
Szilézia	38,79 %	Osztrák — Magyar Monarchia ..	29,32 %
Cseh tartományok	36,22 %		

Az adatok országonként és tartományonként igen nagy eltéréseket és ingadozásokat mutatnak. Csak a cseh tartományoknál találunk bizonyos egyöntetűséget, az alpesi tartományok között is igen nagyarányú eltérések vannak. Ezek az eltérések számos tényezőre vezethetők vissza, melyek egy része ebből a táblázatból nem olvasható ki, csak a további adatok fogják bizonyos mértékig magyarázatát adni.

Ausztriára és Horvátországra nézve világosan kitűnik a táblázatból, hogy az egyes országok kapitalista fejlettsége döntő tényezője az agrárproletariátus arányának. A kapitalizmus fejlettsége ez esetben a *mezőgazdaság* kapitalista fejlettségét jelenti, mert hiszen a fejlett ipar inkább csökkenti, mintsem növeli az agrárproletariátus arányát. Minél fejlettebb ország, annál inkább hódított a mezőgazdaságban a kisárutermelés rovására a tőkés gazdálkodás, annál inkább felbomlott a parasztság, annál nagyobb a mezőgazdaság bér munka-szükséglete, tehát annál magasabb az agrárproletariátus aránya. Ennek megfelelően a fenti adatok szerint a legmagasabb a cseh tartományokban, majd az alpesi tartományokban, jóval alacsonyabb a kárpáti tartományokban és legalacsonyabb Horvátországban, valamint a délszláv tartományokban.

A kapitalista fejlettség tényezőjét azonban keresztezi más tényezők hatása. Magyarországon feltűnően magas az agrárproletariátus aránya (39%), csak Karintia (42,17%), Felső-Ausztria (41,20%) és Salzburg (39,47%) haladja túl, a cseh tartományok is valamivel alacsonyabb arányszámmal szerepelnek. Itt előtérbe lép egy másik tényező: a birtokviszonyok, illetve ezeknek törté-

nelmi kialakulási folyamata. Magyarországon kétségtelenül elsősorban a major-sági gazdálkodás elterjedésével kapcsolatban a „második jobbágyág”, a parasztság megfosztása a földtől, illetve a paraszti földek allodizálása, az ebből kialakuló nagybirtokrendszer és ennek következtében a földtelen parasztság nagy száma emelte magasra az agrárproletariátus arányát. Magyarország adatai a Monarchia többi országainak adataival összehasonlítva élesen ki-domborítja a nagybirtokrendszernek rendkívül nagy — a Monarchián belül kiugró — szerepét Magyarország társadalmi szerkezetének kialakításában.

Természetesen, az arányszám helyes megítéléséhez az említett két tényező együttes hatását kell számbavenni. A 39%-os arány csak *viszonylag* magas, Magyarország mezőgazdaságának kapitalista fejlettségéhez képest magas arány. Más szóval: Magyarország mezőgazdaságának bér munka-igényéhez képest túl magas az agrárproletariátus száma. Az agrárproletariátus magyarországi 39%-os aránya a mezőgazdasági tartaléksereg abnormális nagyságát, a rendkívül nagy mezőgazdasági munkaerőfelesleget fejezi ki. Ennek előidézője pedig Magyarországon nemcsak a nagybirtokrendszer, hanem az ipar viszonylagos gyengesége is.

Ebből következik, hogy egy harmadik tényezőt is figyelembe kell vennünk az agrárproletariátus arányának alakítójaként: az ipar fejlettségét. Mint már említettük, az ipar fejlettsége munkaerő-elszívó hatásával az agrárproletariátus számának és arányának csökkentése irányában hat. A cseh tartományokban a nagybirtokrendszer a magyarországinál fejlettebb mezőgazdasággal párosult, mégis némileg alacsonyabb volt az agrárproletariátus aránya (36,22%), részben talán a magyarországinál némileg kedvezőbb birtokviszonyaik, valószínűleg azonban főleg nagyobb ipari fejlettségük következtében.

Arra, hogy az eddig említett három fő tényezőtől kívül valószínűleg még más tényezők is szerepet játszanak az agrárproletariátus arányának kialakításában, következtethetünk Ausztria többi tartományának igen változatos és sok esetben — látszólag legalábbis — ellentmondó adataiból. Feltűnő Karintiának az egész Monarchiában legmagasabb arányszáma (42,17%), ugyanakkor a legfejlettebb tartományok, Alsó-Ausztria viszonylag alacsony (30,49%) és különösen Vorarlberg meglehetősen alacsony arányszáma (12,01%). Mindkettőnél valószínű az ipar erős elszívó hatása, de Vorarlbergnél feltehetően agrárstruktúrája valamely sajátosságában is rejlik az alacsony arányszám magyarázata. Elég alacsonynak tűnik Galícia arányszáma is (16,46%) különösen Bukovinához képest, ahol Magyarországhoz hasonlóan elmaradott mezőgazdaság mellett a nagybirtokrendszer dominált, még ha a kisbirtokos-munkások nagy száma ellensúlyozta is az agrárproletariátus viszonylag alacsony számát. Itt esetleg egy statisztikai-technikai tényező is közrejátszhatott úgy, hogy az összes olyan mezőgazdasági munkásokat, akik bármely csekély földdel rendelkeztek, a birtokosok közé számították. Mindezek azonban csak feltevések, az osztrák tartományok adatainak megmagyarázásához további kutatások szükségesek.

Áttérve az agrárproletár kereső népesség adatainak vizsgálatára, szem előtt kell tartanunk, hogy — amint ezt már előzőleg kifejtettük — az osztrák statisztika a segítő családtagok számának túlzott megnövelésével a valóságnál jóval magasabban állapította meg az agrárkeresők számát, következésképpen az agrárproletár keresőknek az agrárkeresőkhöz viszonyított arányszámait Ausztriában a valóságnál alacsonyabbnak mutatkoznak. Az agrárproletár

keresők arányát az összes agrárkeresők százalékában a Monarchia egyes országaiban a 6. táblázat mutatja.

6. táblázat

Alsó-Ausztria	32,9%	Galícia	15,3%
Felső-Ausztria	47,7%	Bukovina	24,4%
Salzburg	51,9%	<u>Kárpáti tartományok</u>	<u>17,2%</u>
Stájerország	31,9%	Krajna	19,4%
Karintia	48,0%	Tengerpart	11,7%
Tirol	24,5%	Dalmácia	5,3%
Vorarlberg	13,1%	<u>Délszláv tartományok</u>	<u>11,5%</u>
<u>Alpesi tartományok</u>	<u>34,8%</u>	Ausztria	25,4%
Csehország	38,4%	<u>Magyarország</u>	<u>38,9%</u>
Morvaország	36,4%	Horvátország	11,2%
Szilézia	43,2%	<u>Osztrák—Magyar Monarchia ...</u>	<u>29,0%</u>
<u>Cseh tartományok</u>	<u>38,1%</u>		

Az adatok természetesen itt is hasonló nagy eltéréseket, nagy változottságot mutatnak, mint az agrárproletár lakosság adatainál. Legfeltűnőbb az, hogy az agrárproletár keresők aránya elsősorban az alpesi és a cseh tartományokban jelentősen magasabb, mint ugyanott az összes agrárproletáriátus aránya, pedig itt nincsenek segítő családtagok (és annak ellenére, hogy a keresők arányszáma így is a valóságnál alacsonyabb). Ez a jelenség az agrárproletáriátus összetételében leli magyarázatát, amire később részletesebben rátérünk. Itt most csak annyit jegyzünk meg, hogy az eltérés közvetlen oka az, hogy az említett tartományokban az agrárproletáriátuson belül nagyarányú a fiatal nőtlen vagy hajadon cselédek száma, akik nem rendelkeznek eltartottakkal.

Magyarország adata (38,9%) csak jelentéktelen változást mutat és ezuttal is az agrárproletár keresők arányának kiugróan magas voltáról tanúskodik. Ez esetben azonban mind a cseh tartományokkal, mind pedig különösen az alpesi tartományokkal szemben csökkent a különbség, főleg, ha még az osztrák adatok felfelé való korrekcióját is tekintetbe vesszük. Ez azonban korántsem enyhíti a magyarországi agrárproletáriátus súlyos helyzetének, a nagymértékű munkaerőfeleslegnek tényét. Csak annyit jelent, hogy míg Ausztriában az agrárproletárok közel 60%-a eltartottak nélküli nőtlen vagy hajadon, addig Magyarországon az agrárproletárok több mint 60%-ának családjáról is gondoskodnia kell nyomorúságos keresményéből.

Magyarországot az agrárproletár keresők aránya tekintetében Salzburgon (51,9), Karintián (48) és Felső-Ausztrián (47,7) kívül Szilézia (43,2) is megelőzi. Az egész Monarchiában az első helyre — az agrárproletár lakosság arányához képest nagy ugrással (12,5%-kal) — Salzburg került az agrárproletár keresők 50%-on felüli arányával. A nagy ugrás magyarázata: a nőtlen s hajadon cselédek igen magas aránya. Ugyanez az oka a Stájerország adatánál jelentkező nagy ugrásnak (6,1%). A kárpáti tartományokban a keresők aránya valamivel alacsonyabb, mint az agrárproletár lakosságé, de ez itt is csak ugyanazt jelenti, amit Magyarországon: több a családost agrárproletár. Az egyes tartományok adataiban mutatkozó eltérések behatóbb magyarázatára egyébként itt sem vállalkozhatunk, ez további kutatások feladata lesz.

Nézzük meg még az agrárproletár keresők arányát nemzetiségek szerint is:⁷

7. táblázat

Német	37,6 %	Szerb és horvát	5,9 %
Cseh és szlovák	38,4 %	Olasz	14,3 %
Lengyel	20,4 %	Román	21,7 %
Ukrán	12,6 %	Tartományi kisebbségek	26,8 %
Szlovén	20,3 %	Külföldi	66,2 %

Az adatok megerősítik az eddig elmondottakat; különösen az egyes nemzetiségek kapitalista fejlettségének és az agrárproletariátus arányának fordított viszonyát mutatják.

Nem érdektelen megnézni a Monarchia összes agrárproletár keresőinek az egyes országok közti megoszlását:

8. táblázat

Alpesi tartományok	14,80 %	Ausztria	50,41 %
Cseh tartományok	19,82 %	Magyarország	46,63 %
Kárpáti tartományok	13,63 %	Horvátország	2,96 %
Délszláv tartományok	2,16 %	Oszták — Magyar Monarchia ...	100,00 %

Ez az adatsor emeli ki a legélesebben a magyarországi agrárproletariátus óriási számbeli súlyát. Kiderül az is, hogy a Monarchia mezőgazdasági munkaerő-tartalékának fő területei: Magyarország, Galícia és bizonyos mértékig a cseh tartományok. Az alpesi tartományok arányszáma ugyan magasabb, mint a kárpáti tartományoké, viszont az alpesi tartományok agrárproletariátusa éppen elegendő, sőt még kevés is volt az ottani fejlettebb mezőgazdaság munkaerő-igényének kielégítésére, míg Galiciában igen nagy, Cseh-Morvaországban pedig kisebb mértékig munkaerőfelesleg volt. Az agrárproletariátus vándormozgalma igazolja ezt a megállapítást. Magyarországon belül, valamint Magyarország nyugati részéből Ausztriába jelentős méretű időszakos vándormozgalom folyt mezőgazdasági munkára. Cseh- és Morvaországból Alsó-Ausztriába és Salzburgba mentek a vándormunkások, Galiciából pedig mind Magyarországra, mind a cseh tartományokba nagy számban vándoroltak munkások mezőgazdasági munkára. A Monarchián belüli vándormozgalmon túl, a Monarchiából külföldre — elsősorban Németországba — irányuló vándormozgalom egyike volt a legnagyobb méretűeknek egész Európában. Elsősorban a galíciai ukrán és lengyel szegényparasztok több százezres tömegben kerestek nyaranta munkát a porosz junkerek birtokain.⁸ Ezenkívül köztudo-

⁷ Az agrárproletár lakosság számát (eltartottakkal együtt) nemzetiségek szerint az oszták népszámlálás közzétett adataiból nem lehet megállapítani.

⁸ Az ausztriai tartományok mezőgazdasági munkaerőviszonyairól, munkáshiányról és vándormunkáról összefoglaló képet nyújt K. Th. von Inama-Sternegg az Österreichische Statistik. XLIX. B. „Die landwirtschaftlichen Löhne in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern nach dem Stande des Jahres 1893” című kötet bevezetésében.

Az Ausztriából külföldre irányuló vándormozgalomra nézve *Franz Markitan*: Die österreichische Saisonwanderung. Wien. 1913.

A galíciai mezőgazdasági munkáviszonyokra: *Stefan Surzycki*: Die landwirtschaftlichen Betriebsmittel in ihrem Einflusse auf den Zustand und die Entwicklung des Großgrundbesitzes, sowie der Bauernwirtschaften in Galizien. Leipzig. 1896.

mású, hogy főleg a századfordulótól az amerikai bevándorlás jelentős részét a Monarchia népei szolgáltatták, elsősorban a lengyelek és ukránok Galiciából, a szlovákok pedig Magyarországból.

Mindezek alapján a Monarchián belül Magyarország és Galícia nagymértékben szegényparaszti jellegű országok voltak, Kelet-Európa egyik nagy mezőgazdasági munkaerőbázisa, mely a honi mezőgazdaságon kívül Közép-Európa keleti részét is jelentős mértékben ellátta munkaerővel, sőt agrártülnépesedése következtében az amerikai bevándorlás jelentős tényezője is volt. Az egész Monarchiát tekintve is jelentős súlya volt az agrárproletariátusnak: a kb. 60%-nyi agrárlakosság majdnem 30%-a, tehát az összlakosság kb. 18%-a agrárproletár volt.

Az előbbi tények nem fejeződnek ki Galícia fenti adataiban, ugyanis az agrárproletariátus arányára vonatkozó adataink nem adnak képet a mezőgazdasági munkaerőviszonyokról, mert egyrészt nincsenek benne a félproletárok, másrészt az arányszámok önmagukban nem mondanak semmit a munkaerőfeleslegről vagy hiányról, csak az illető ország mezőgazdaságának színvonalával, munkaerő-igényével egybevetve. Tehát további kutatásokkal ki kell egészíteni e táblázatokat, hogy teljes képet nyújtsanak az egész mezőgazdasági munkásság helyzetéről, súlyáról.

A szoros értelemben vett agrárproletariátus adatai tehát nem adnak teljes képet a szegényparasztságról, a tágabb értelemben vett összes mezőgazdasági munkásokról. Ehhez feltétlenül figyelembe kell venni — mint már említettem — a félproletárokat: a kisbirtokos-munkásokat is, akik a tulajdonképpeni agrárproletariátussal sok tekintetben összevegyülő, tőle gyakran nehezen elhatárolható réteget képviselnek.

A magyarországi és horvátországi 1900. évi népszámlálás megadja a kisbirtokos-napszámosok számát, bár ezeket az adatokat bizonyos óvatossággal kell kezelni. Ezenkívül a részes földművesek külön kategóriája is szerepel, akiket szintén a félproletárokhoz kell sorolni.⁹ A félproletár lakosság (kisbirtokos-napszámosok, részes földművesek és ezek segítő családtagjai, valamint eltartottjai) aránya az agrárnépességben Magyarországon 15,22%-ot, Horvátországban 10,03%-ot tett ki.¹⁰

Ha a félproletárok és a tulajdonképpeni agrárproletárok adatait összevadjuk, akkor megkapjuk az egész szegényparasztság arányát és összetételét.

⁹ Igaz ugyan, hogy az 1900. évi népszámlálás ház- és földbirtokstatisztikája szerint (1900. évi népszámlálás, IX. k. M. Stat. Közl. U. s. 18. k.) a részes földművesek mintegy 11%-a 15 kat. holdon felüli részgazdaságot művel, ami már inkább bérlet-jellegű és kétségtelenül túl van a félproletári gazdaság határán; ez a nagyság azonban elhanyagolható, annál is inkább, mert a félproletárok számát így is feltehetően a valóságnál kevesebbnek tüntetik fel.

¹⁰ A horvátországi statisztika nem adja meg külön a kisbirtokos-napszámosok segítő-családtagjainak és eltartottjainak számát, csak az 50 kat. holdon aluli kisbirtokosok és kisbérlok kategóriájával együtt. Abban az arányban, ahogy ezek a magyarországi adatoknál az 50 kat. holdon aluli kisbirtokosok, valamint a kisbirtokos-napszámosok kategóriái között megoszlának, elosztottam a horvátországi segítő-családtagok és eltartottak számát a két kategória között. Horvátországban valószínűleg nem volt ugyanaz az arány mint Magyarországon, mégis talán ez az eljárás vezet a legkevesebb torzításhoz.

9. táblázat

	Magyarország	Horvátország
Tkp. agrárproletariátus aránya az agrár- népességben	39,00 % ✕	10,68 %
Félproletárok aránya az agrárnépességben	15,22 %	10,03 %
Szegényparasztság aránya az agrárnépességben	54,22 %	20,71 %

Az adatok jellemző különbségeket mutatnak a két ország között. Magyarországon az agrárnépességnek több mint a fele szegényparaszt és a szegényparasztok majdnem 72%-a agrárproletár. Horvátországban az agrárnépességnek csak 1/5-e szegényparaszt és a szegényparasztoknak is mintegy a fele félproletár. Ezekben az adatokban kifejeződik egyrészt Magyarország mezőgazdaságának fejlettebb kapitalista színvonala, a parasztság erősebb felbomlása Magyarországon; másrészt az, hogy Magyarországgal szemben Horvátország jelentős részén, a volt határőrvidéken nem volt nagybirtokrendszer; harmincszor döntő tényező a horvátoknál a zadruha intézménye, mely bizonyos mértékig gátolta a parasztság felbomlását, nagyobb számú agrárproletariátus kialakulását.

Megjegyzendő, hogy a népszámlálási adatok szerint Magyarországon az agrárproletárok 18%-ának, *Horvátországban alig több mint 3%-ának volt földtulajdona, földbérlete vagy részes gazdasága. Ez az adat érdekes módon arra mutat, hogy a horvátországi agrárproletárok a bérmunkások tisztább típusát képviselték, bár nyilván egyúttal azt is, hogy a magyarországinál még szegényebbek voltak, még nyomorúságosabban éltek. Végül ebből arra is következtethetünk, hogy Magyarországon egy mértéktelenül nagy, mindenmű föld (tulajdon, bérlet vagy részes gazdaság) nélküli, pusztán saját keze munkájából élő agrárproletariátus volt: az egész agrárnépességnek mintegy 32%-a, vagyis kb. 1/3 része. *Horvátországban viszont — ugyanezen adatok szerint — csak az agrárnépesség 10,38%-a volt teljesen föld nélküli.¹¹

Sajnos, ausztriai adatokkal való összehasonlításra nincs mód. Az 1900. évi osztrák népszámlálás erre nézve nem tartalmaz semminemű használható adatot. A kisbirtokos-munkás kategóriát nem alkalmazza. A mellékfoglalkozásra nézve nyújtott adatok jelentéktelen nagyságokat tüntetnek fel¹² és a mellékfoglalkozást nem vetik össze a főfoglalkozással. Hogy a félproletárok rendkívül fontos kérdése még se maradjon Ausztriára nézve teljesen dokumentálás nélkül, az 1902. évi osztrák mezőgazdasági üzemi statisztika alapján a következő tájékoztató adatokat közöljük a saját gazdaságon kívül végzett bérmunkával egybekötött gazdaságoknak arányára az összes gazdaságok / %-ában.¹³

A táblázat három oszlopát nem lehet összeadni és nem lehet megállapítani a kisbirtokos-bérmunkás gazdaságok összes számát, mert ha a birtokos mezőgazdasági munkát is, ipari munkát is végez, akkor mindkét rovatban szerepel, vagyis többszörözés van az adatokban. Ilyenformán sem a kisbirtokos-

¹¹ 1900. évi népszámlálás. IX. k. A népesség ház- és földbirtokviszonyai. M. Stat. Közl. Új sorozat. 18. k. adatai alapján.

¹² Egész Ausztriában mindössze 61 361 mezőgazdasági cseléd és munkás mellékfoglalkozásút mutatnak ki.

¹³ Természetesen figyelembe kell venni, hogy a mezőgazdasági üzemi statisztika teljesen más alapon veszi fel az adatokat, mint a népszámlálás és a kettő nem vehető össze.

10. táblázat

	Mezőgazdasági bérmunka	Bérmunka közelebbi meg- jelölés nélkül	Ipari bérmunka
Alsó-Ausztria	10,26 %	3,39 %	4,47 %
Felső-Ausztria	8,79 %	2,23 %	7,87 %
Salzburg	5,08 %	2,69 %	3,29 %
Stájerország	10,85 %	2,14 %	4,58 %
Karintia	7,38 %	3,25 %	8,30 %
Tirol	14,69 %	3,56 %	5,48 %
Vorarlberg	9,68 %	2,72 %	9,37 %
Alpesi tartományok	10,85 %	2,89 %	5,53 %
Csehország	13,52 %	3,24 %	11,53 %
Morvaország	19,27 %	4,09 %	9,11 %
Szilézia	15,23 %	4,40 %	24,39 %
Cseh tartományok	15,45 %	3,58 %	11,59 %
Galícia	35,57 %	7,04 %	2,66 %
Bukovina	46,98 %	9,39 %	3,17 %
Kárpáti tartományok	36,68 %	7,27 %	2,71 %
Krajna	12,77 %	2,12 %	4,08 %
Tengerpart	23,05 %	6,38 %	6,08 %
Dalmácia	33,04 %	6,22 %	1,30 %
Délszláv tartományok	23,29 %	4,98 %	3,78 %
Ausztria	23,48 %	5,00 %	6,23 %

munkások számát, sem gazdaságaik összes számát megállapítani nem tudjuk, az adatok azonban így is nagyon értékesek, mert jól tükrözik az Ausztria egyes részei közötti rendkívül nagy különbségeket.¹⁴ Ezek a különbségek elsősorban a birtokviszonyok különbözőségére vezethetők vissza.

A táblázat adatai szerint a mezőgazdasági bérmunka csoportjában magasan kiugrik a kisbirtokos-munkás gazdaságok aránya a kárpáti tartományokban (36,68%). Íme, itt találjuk tehát a viszonylag alacsony arányú agrárproletariátus kiegészítését. Amíg tehát Magyarország elsősorban a földnélküli agrárproletariátus hazája, Galícia és Bukovina elsősorban a kis- és törpebirtokos-napszámosok hazája volt. A délszláv tartományok elég magas arányszáma (23,29%, ezen belül Dalmácia arányszáma megközelíti a kárpáti tartományokét) is jól tükrözi annak a területnek agrárrendszerét: a tulajdonképpeni agrárproletariátus csekély száma mellett a kolonátus intézményének jelentőségét a munkaerőellátás szempontjából. A felett cseh és alpesi tartományokban viszont a kisbirtokos-munkások aránya a galiciainak felét, illetve 1/3-át sem éri el. A cseh tartományoknak az alpesi tartományokénál magasabb arányszáma nyilván az előbbieken uralkodó nagybirtokrendszerrel függ össze.

Mielőtt áttérnénk az ipari munkavállalásra, megjegyzem, hogy feltehetően a „megjelölés nélküli bérmunka” rovatban nincs többszörözés és valószínűleg túlnyomórésztben mezőgazdasági bérmunkát jelent. Ezt a rovatot

¹⁴ Ne tévesszük szem elől, hogy az arányszámok itt a gazdaságok összes számának százalékában szerepelnek, míg a népszámlálási adatok az összes agrárnépesség százalékában. Természetesen az utóbbi sokkal nagyobb szám, az előbbi nagyjából az önálló birtokosok számának felel meg. (Ennél annnyival több, amennyi a nem agrárfoglalkozású birtokosok száma). Körülbelüli összehasonlítás céljára a kisbirtokos napszámosok aránya az önálló birtokosok között Magyarországon 26,6%, Horvátországban 16%.

tehát hozzá lehetne adni a mezőgazdasági bér munka rovatához. Ez esetben a különbségek még kirívóbbá válnak.

Egészen más képet nyújt a kisbirtokosok ipari munkavállalása. Itt messze kiugranak a cseh tartományok, amelyekben egy kiterjedt élelmiszeripar összpontosult, nagy arányú időszaki munkásszükséglettel. Az ipari bér munka terén viszont a legnagyobb kisbirtokos-munkás tömegekkel rendelkező Galícia messze hátul kullog. Ez alátámasztja azt a megállapítást, hogy Magyarországhoz hasonlóan Galícia nagy mezőgazdasági munkaerőfeleslege az ipari fejlődés hiánya következtében halmozódott fel; sőt az iparfejlődés tekintetében még rosszabbul állt, mint Magyarország, a szegényparasztság helyzete még elviselhetetlenebb volt. Ezért kellett a galíciai parasztoknak hosszú útra kelni, hogy munkát találjanak, ezért kellett nagy tömegekben kivándorolniuk Amerikába.

Az agrárproletariátus összetétele

Az agrárproletariátus mind a magyar, mind az osztrák népszámlálás anyagában két kategóriára bontva szerepel: a „gazdasági cseléd” és „mezőgazdasági munkás”, illetve az „Arbeiter” és „Taglöhner” megjelölésű kategóriák alatt. Az egyes kategóriák pontos tartalmára nézve egyik népszámlálás sem nyújt kellő útbaigazítást.¹⁵ Az osztrák statisztika szűkszavú bevezetése és az adatok jellege (ti. az adatok megfelelnek a mezőgazdasági viszonyokról szóló irodalom megállapításainak), továbbá a magyarországi viszonyok ismerete alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a magyarországi „gazdasági cseléd” és az ausztriai „Arbeiter” kategória, valamint a magyarországi „mezőgazdasági munkás” és az ausztriai „Taglöhner” kategória nagyjából megfelel egymásnak. Az előbbi lényegében az állandó munkásokat, az utóbbi az időszaki munkásokat foglalja magában. Az állandó munkások Magyarországon lényegében azonosak a gazdasági cselédekkel, Ausztriában idetartoznak az ottani fogalmak szerint tulajdonképpeni cselédek (Dienstboten, Gesinde), akik a gazda háztartásában élnek (Magyarországon bennkosztos cselédek), valamint a saját háztartást fenntartó illetményföldes cselédek (Deputatisten, Deputatgesinde; Magyarországon a konvencióc cselédek). Az időszaki munkások soraiba tartoznak Magyarországon a mezőgazdasági munkások mind, akik nem gazdasági cselédek, Ausztriában ezeket napszamosoknak nevezik.¹⁶ A továbbiakban

¹⁵ A magyarországi 1900. évi népszámlálás nem tartalmaz semminemű utalást erre, de egyrészt a magyarországi gyakorlatban általában elég világosan elhatárolható a mezőgazdasági cseléd más munkáskategóriáktól, másrészt törvényben előírt cseléd-könyvvel kell rendelkeznie. A statisztikai anyagból egyébként kiderül, hogy a községi és közbirtokossági pásztorokat is a gazdasági cselédek közé sorolták.

Az ausztriai 1900. évi népszámlálás foglalkozásstatisztikai kötetének bevezetésében a következő megjegyzéseket találhatjuk e kategóriák tartalmára nézve: „Arbeiter in der Klasse A (Land- und Forstwirtschaft und deren Nebennutzungen): Landwirtschaftliche Knechte und Mägde, das geringere Forstpersonal (Schützen, Treiber, Jäger). Taglöhner: Hierzu wurden alle Personen gezählt, welche der sozialen Schichte der Arbeiter angehören, in den Volkszählungsformularen sich aber ausdrücklich als Taglöhner bezeichnen haben.” (Öst. Stat. B. LXVI. H. I. S. XI.)

¹⁶ Az osztrák statisztikusok megkülönböztetik a (tágabb értelemben vett) mezőgazdasági munkások még egy csoportját: a szerződésileg lekötött munkásokat (contractlich gebundene Arbeiter), akik egyrészt a földbirtokosoktól kaptak ház-, istálló- és csekély földjuttatás, esetleg bizonyos termékek (fa, szalma stb.) vagy termelőeszközök (állatok, iga), vagy szolgalmak (legelő-, erdőhasználat) ellenében vállalják, hogy meghatározott

e két kategóriát egységesen „állandó munkások” és „időszaki munkások” névvel fogjuk megjelölni.

A következő táblázat az állandó és időszaki munkások arányát mutatja be az agrárproletariátuson belül. Helykimélés céljából csak az állandó munkások arányát adjuk meg (ezt 100-ra kiegészítve megkapjuk az időszaki munkások arányát); mégpedig az első oszlopban az állandó mezőgazdasági munkásnépesség (kereső és eltartottak együtt) arányát az agrárproletár népességben, a második oszlopban az állandó mezőgazdasági munkás keresők arányát az agrárproletár keresők között:

11. táblázat

	Állandó munkásnépesség	Állandó munkás keresők	Nőtlenek
	a r á n y a		
Alsó-Ausztria	64,90 %	74,79 %	85,06 %
Felső-Ausztria	69,08 %	79,79 %	93,45 %
Salzburg	82,49 %	86,34 %	93,61 %
Stájerország	71,43 %	75,61 %	89,48 %
Karintia	63,48 %	69,78 %	94,09 %
Tirol	73,74 %	79,42 %	86,99 %
Vorarlberg	62,04 %	71,55 %	
Álpei tartományok	69,16 %	76,68 %	89,82 %
Csehország	72,70 %	75,07 %	55,37 %
Morvaország	45,29 %	48,05 %	68,38 %
Szilézia	54,99 %	57,66 %	75,31 %
Cseh tartományok	63,40 %	65,55 %	59,59 %
Galícia	35,06 %	40,02 %	75,10 %
Bukovina	17,22 %	21,41 %	58,47 %
Kárpáti tartományok	32,67 %	37,79 %	73,98 %
Krajna	56,01 %	62,27 %	85,51 %
Tengerpart	58,46 %	63,25 %	65,72 %
Dalmácia	90,94 %	94,04 %	67,74 %
Délszláv tartományok	62,91 %	68,32 %	75,26 %
Ausztria	54,81 %	61,43 %	73,81 %
Magyarország	29,08 %	26,73 %	49,81 %
Horvátország	35,64 %	39,12 %	70,66 %
Osztrák – Magyar Monarchia	40,01 %	44,59 %	89,82 %

Ez esetben is feltűnő különbség mutatkozik az összes állandó munkásnépesség és a keresők arányszáma között. Az eltérések oka az a már említett körülmény, hogy az állandó munkások (cselédek) között jelentős számban vannak nőtlen s hajadon fiatalok, akiknek nincsenek eltartottjaik. Ezt demonstr-

vagy meghatározatlan számú napot dolgoznak a földbirtokosnak. Túlnyomó részüknek van saját kis parcellája is; ezek tehát megfelelnek a magyar statisztika „kisbirtokosnapszámos”, illetve „részes földműves” kategóriájának és minden bizonnyal az osztrák statisztikában is túlnyomó részt az önálló birtokosok között szerepelnek.

A mezőgazdasági munkásság különböző kategóriáira nézve lásd Magyarországon: *Milhoffner Sándor*: A mezői munkásviszonyok hazánkban, 1898. *Ecseri Lajos*: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. 1898 és A magyar földműves nép munkája. 1930. *Kiss Lajos*: A szegény ember élete.

Ausztriában: *K. Th. von Inama-Sternegg*: i. m.; *H. v. Schullern-Schrattenhofen*: Die Lohnarbeit in der österreichischen Landwirtschaft und ihre Verhältnisse. Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung. Wien. 1896.

rálja a fenti táblázat harmadik oszlopa, mely a nőtlenek s hajadonok arányát jelzi a kereső állandó mezőgazdasági munkások között. Milyen társadalmi jelenség rejlik e számok között? A nőtlenek aránya (tehát a táblázat harmadik oszlopa) voltaképpen — bár igen elnagyoltan — az állandó mezőgazdasági munkások két fő csoportjának arányát jelzi: a munkáltató birtokos háztartásában élő, bennkosztos cselédek, valamint a saját háztartással rendelkező, illetményföldes, konvenciós cselédek arányát. Az előbbieket természetesen túlnyomórészt nőtlenek s hajadonok, az utóbbiak javarészt (már meghatározásukból következően is) családosok. Ez a két csoport az állandó mezőgazdasági munkások társadalmilag igen különböző két rétege.

Különböznek először abban, hogy míg a bennkosztos cselédeket (Dienstboten) túlnyomórészt a gazdagparaszti és középparaszti gazdaságokban alkalmazták (tehát gazdacselédek), a konvenciós cselédek (Deputatisten) viszont javarészt a nagybirtok állandó személyzetét alkották (uradalmi cselédek). Ezt a tényt a mezőgazdasági munkaviszonyokról szóló egész irodalom egyhangúan kiemeli. Statisztikai úton is meggyőződhetünk erről, ha megvizsgáljuk az állandó mezőgazdasági munkások megoszlását az őket alkalmazó gazdaságok nagysága szerint:¹⁷

12. táblázat

	Magyarország	Horvátország
Községi és közbirt. pásztor	7,55 %	13,12 %
50 k. h.-on alul	37,04 %	70,95 %
50—100 k. h.	5,35 %	3,54 %
100 k. h.-on felül	50,06 %	22,39 %

Ha a 100 k. holdon aluli birtokokon foglalkoztatott cselédség (ideszámítva a községi és közbirtokossági pásztorokat is) arányát összevetjük a cselédek között a nőtlenek arányszámával, meglepően közelálló számokat kapunk (Magyarországon: 49,94 és 49,81; Horvátországban: 77,61 és 70,66). Ausztriára nézve csak az 1902. évi mezőgazdasági üzemi statisztika alapján lehet hasonló adatsort összeállítani:¹⁸

Ausztriában nem vág annyira egybe a gazdacselédek és a nőtlen cselédek arányszáma, mint Magyarországon, de az adatok azért világosan mutatják az összefüggést a gazdasági cselédek családi állapota és alkalmazási helye között.

¹⁷ 1900. évi népszámlálás V. k. 8. tábla. M. Stat. Közl. U. s. 12. k.

¹⁸ Öst. Stat. B. LXVI. II. 1. A foglalkoztatott személyzet adataiból az „Aufsichtspersonen” „Diensboten” és „Tagelöhner” kategóriák összegét vettem alapul. Ez a szám természetesen nem egyezik meg a népszámlálás „Arbeiter” megjelölésű kategóriájának létszámával, de erősen megközelíti azt. A mezőgazdasági üzemi statisztika szűkszavú bevezetéséből arra következtethetünk, hogy a három említett kategóriában csak az állandó munkások vannak benne, mert a felvétel során kiadott utasítás szerint a „Tagelöhner” megjelölésű kategóriába is csak az állandóan foglalkoztatott munkásokat kellett felvenni, míg az alkalmi, időszakos munkásokat külön kategóriaként „Wanderarbeiter” néven jelölték meg. Az adatfelvétel azonban elég bizonytalan volt e tekintetben, mint a bevezetés ezt meg is jegyzi (uo. XI. o.).

13. táblázat

	Alpesi	Cseh	Kárpáti tartományok	Délszláv	Ausztria
5 ha-on alul	12,61 %	19,36 %	27,09 %	21,61 %	14,81 %
5—20 ha	33,34 %	31,01 %	27,92 %	39,44 %	31,44 %
20—50 ha	32,75 %	25,46 %	6,67 %	21,06 %	23,88 %
50 ha-on felül	21,30 %	34,17 %	38,32 %	17,89 %	29,87 %

Az alpesi és a kárpáti tartományokban a nőtlenek arányszáma magasabb, mint az 50 ha-on aluli birtokokon foglalkoztatott állandó munkásoké.¹⁹ Tehát a nagybirtok is alkalmazott sok nőtlen s hajadon cselédet. A cseh és a délszláv tartományokban viszont a nőtlenek arányszáma alacsonyabb, mint az 50 ha-on aluli birtokon alkalmazott állandó munkásoké, vagyis ezekben a tartományokban a gazdagparaszti, esetleg a középparaszti gazdaságokban is dolgoztak nagyobb számban családos munkások. Ennek az eltérésnek behatóbb magyarázatához még további kutatások szükségesek.

Az állandó mezőgazdasági munkások birtokkategóriák szerinti megoszlását bemutató két táblázat önmagában véve is rendkívül érdekes, bizonyos mértékig visszatükrözi az illető ország birtokviszonyait. A nagybirtokon alkalmazott állandó munkások aránya Magyarországon messze a legnagyobb (50,06%). Ez az adat ismét élesen kidomborítja a nagybirtokrendszer kirívó szerepét Magyarországon. Sorrendben Magyarország után a kárpáti tartományok (38,32%), majd a cseh tartományok (34,17%) következnek, mindkét területen szintén igen erős volt a nagybirtok. Sokkal alacsonyabb arányszámmal szerepelnek Horvátország (22,39%), az alpesi tartományok (21,30%), és végül a legalacsonyabb a délszláv tartományok adata (17,89%). Ezek az adatok is azt mutatják, hogy az utóbbi országok nem tartoztak a nagybirtokrendszer övezetébe és aligha lehet mezőgazdaságuk fejlődésére a „porosz út” megjelölést alkalmazni. A nagybirtokrendszer szempontjából a Monarchián keresztül egy északnyugat-délkelet irányban haladó határvonal húzódott, melytől északra a nagybirtokrendszer, délre a parasztgazdaság dominált.

A középparaszti gazdaságokra (5—20 ha, illetve 50 k. h.-on alul) eső állandó munkások aránya elég egyöntetű képet mutat. Igen nagy eltéréseket láthatunk azonban a gazdagparaszti gazdaságok (20—50 ha, ill. 50—100 k. h.) esetében. Magyarországon, Horvátországban és a kárpáti tartományokban igen alacsony arányban részesednek az állandó munkások foglalkoztatásából. (Magyarország és Horvátország esetében természetesen növekednék az arányszám, ha a 20—50 ha kategóriát vehetnénk alapul.) Ez is a nagybirtokrendszer hatását mutatja: szélsőséges birtokmegoszlás kialakulását, a parasztbirtok szétaprózódását. A gazdagparaszti gazdaságok legerősebben az alpesi tartományokban vannak képviselve.

Az állandó mezőgazdasági munkások két csoportja másodszor abban különbözött egymástól, hogy míg az uradalmi cselédség zárt, öröklődő, a parasztság, ill. agrárproletariátus többi rétegeitől településszerűen is különálló réteget képviselt (a falutól távol a majorságban laktak), addig a gazdacselédek általában nem alkottak külön réteget az agrárproletariátuson belül, hanem a mezőgazdasági napszamos-munkás réteg nagy tömegének részét képezték. A gazda-

¹⁹ Ausztriában a gazdagparaszti birtok felső határául 50 ha-t vettem, ami a legközelebb áll a magyar statisztikában szereplő 100 kat. holdhoz.

eselédek általában fiatal parasztfiúk és parasztlányok voltak, akik számára a cselédeskedés nem öröklött és nem feltétlenül tartós foglalkozás volt, hanem inkább átmeneti szolgálat, szegényparasztok számára a mezőgazdasági munkába való betanulás módja, mintegy az inasévek. Felnőtt korukban legtöbbszörre mezőgazdasági napszamosok, részesmunkások, summások lettek és csak nagy rászorultság, súlyos nyomorúság esetén álltak be cselédnek. A magyar agrárproletár számára a cselédség nagy társadalmi süllyedést jelentett, ha csak lehetett, megtartotta „szabad” munkás mivoltát. Az osztrák tartományokban a gazdacselédség volt az agrárproletariátus túlnyomó része, ezért ott a gazdacselédség erősebben elhatárolt, rétegszerű alakot öltött, de a fent elmondottak ott is érvényesek: szintén javarészt fiatal parasztfiúk és lányok átmeneti foglalkozása volt. Az alpesi tartományokban is felnőtt korukban elmentek mezőgazdasági vagy erdőmunkásnak, ipari munkásnak vagy beházasodtak egy birtokos paraszteszaládba. Az alpesi tartományokban volt ellenben egy számottevő része a cselédeknek, akik számára egész életre szóló foglalkozást jelentett a cselédség. Ezek elsősorban két társadalmi forrásból származtak: 1. Az osztrák parasztnál szokásos öröklési rendszer következtében (egy gyermek örökölte osztatlanul az egész birtokot) a birtoköröklésből kimaradt gyermekek elmentek más gazdához cselédnek vagy a saját testvérük, rokonuk gazdaságában maradtak a többinél jobb helyzetű rokon-cselédként. 2. A cselédek törvénytelen gyermekeit a gazdákhöz adták ki gondozásra és már eleve cselédnek nevelődtek, többnyire azok is maradtak egész életükre.²⁰

Visszatérve végül az állandó és időszakos munkások arányát jelző adatokhoz (lásd a 11. táblázatot) a közbevetett adatok alapján jobban meg tudjuk magyarázni őket. Az állandó munkások (egyszersmind a nőtlen állandó munkások) aránya legnagyobb az alpesi tartományokban (69,16, ill. 76,68%). Ennek a területnek tipikus mezőgazdasági munkás kategóriája: a gazdacseléd. Három fő tényező alakította ki az osztrák Dienstbote típusát és tette uralkodó formává az alpesi tartományokban: 1. A birtokviszonyok, vagyis a gazdagparaszti és középparaszti gazdaságok túlsúlya. 2. A nagymértékű állattartás. Cseléd-tartás ugyanis a gazdaság folyamatos, állandó munkálataihoz, elsősorban az állatok gondozására szükséges; az extenzív gabonatermeléshez elegendő kisméretű cselédség és inkább időszakos munkásokra van szükség. 3. Az alpesi tartományok sajátos szórványtelepülési rendszere. Ennek következtében az egymástól távolfekvő gazdaságok állandó bennlakó munkásokra vannak utalva, mert nem kaphatnak szükség esetén munkásokat a szomszédságból, a környékről, úgy mint falutelepülés esetén.²¹

Elég magas az állandó munkások aránya a délszláv tartományokban is (62,91, ill. 68,32%), szintén részben a birtokviszonyokban a paraszti gazdaságok túlsúlya, részben a jelentős állattartás következtében.

A cseh tartományok magas arányszámát (63,40, ill. 65,55%) több különböző tényező alakíthatta ki. Itt is fejlett állattenyésztés volt, és bár a nagybirtok dominált, ez viszonylag fejlett, sokágú, belterjes üzemmel rendelkezett,

²⁰ Hugo Morgenstern: Gesindewesen und Gesinderecht in Österreich, Mittheilungen des k. k. Arbeitsstatistischen Amtes im Handelsministerium 3. Heft. Wien. 1902. 196–199. o.

E. Mischler—H. Wimbersky: Die landwirtschaftlichen Dienstboten in Steiermark. Graz, 1907. 21–23. o.

²¹ Hugo Morgenstern: i. m. 187–192. o.

mely több állandó munkást igényel. Emellett egyes vidékeken a parasztbirtok is erős volt. Valószínűleg ezek a tényezők emelték elég magasra az állandó munkások arányát.

Egészen más képet mutat Magyarország, Horvátország és a kárpáti tartományok adata. Ezekben az országokban az időszaki munkások nagy túlsúlya bontakozik ki az adatokból. Ezek közül is kiemelkedik ismét — Bukovina után — Magyarország az állandó cselédek igen alacsony (29,08, ill. 26,73%), tehát a napszámosok igen magas arányával (70,92, ill. 73,27%). A nagybirtok nagy súlya tehát nem a gazdasági cselédek nagy számában jelentkezik; ellenkezőleg, a magyarországi nagybirtok — amint az adatokból kiderül — az időszaki munkások nagy tömegét foglalkoztatta viszonylag alacsony cselédlétszám mellett. Ez természetesen összefügg a mezőgazdaság elmaradottságával, az extenzív gabonatermeléssel; fejlettebb, belterjesebb művelés több állandó munkást igényelne. Magyarország adataiban kétségtelenül benne rejlik még a munkaerőfelesleg nagy mértéke is; a magyarországi mezőgazdaságban viszonylag kevés állandó személyzetre túlsok, feleslegesen sok időszaki munkás esett.²² Ez az utolsó adatunk is tehát a nagybirtok döntő súlyát és ugyanakkor a ninestelen, bizonytalan megélhetésű agrárproletariátus óriási számát bizonyítja Magyarországon.

Kiegészíti az állandó és időszaki mezőgazdasági munkások arányáról adott képet, ha még nemzetiségek szerint is megnézzük (itt is csak az állandó munkások arányát adjuk meg):

14. táblázat

Német	72,63 %	Szerb és horvát	88,84 %
Cseh és szlovák	67,56 %	Olasz	69,92 %
Lengyel	44,23 %	Román	15,06 %
Ukrán	33,21 %	Tartományi kisebbségek	55,79 %
Szlovén	64,51 %	Külföldi	77,00 %

Ezek szerint a németek, valamint a szerbek és horvátok túlnyomóan állandó munkások; a cseheknél, szlovéneknél és olaszoknál az állandó munkások kb. kétszeresét teszik ki az időszaki munkásoknak; a lengyeleknél viszont már többségben vannak az időszaki munkások, az ukránok és a románok pedig túlnyomóan időszaki munkások.

A Monarchia nyugati részére tehát az állandó, keleti részére az időszaki mezőgazdasági munkások túlsúlya jellemző. Ennek a különbségnek igen nagy jelentősége volt a társadalmi viszonyok és az osztályharc szempontjából. A Monarchia nyugati részén az agrárproletariátus többsége és fő típusa a gazdasági cseléd, elsősorban a gazdacseléd volt, emellett a cseh tartományokban az uradalmi cseléd is. A gazdacseléd az agrárproletariátus leginkább guzsbakötött, többé-kevésbé partriarchális viszonyok közt élő, de ugyanakkor közvetlen felügyelet, közvetlen elnyomás alatt élő típusát képviseli. Jelentős részüik nem is igazi agrárproletár, családi kötelek fűzik a birtokos parasztsághoz, sőt gyakran idősebb korában maga is birtokos parasztesalád tagja lesz. A gazda-

²² Horvátország adata azt a gyanút kelti, hogy a magyarországi és horvátországi népszámlálásnál egy statisztikai-technikai tényező is közrejátszott az állandó és időszaki munkások számának felvételénél, mert túlságosan eltér a szomszédos délszláv tartományok adataitól. De ha ennek következtében csökkenne is Magyarország adata, az összkép akkor sem változnék meg lényegesen.

eselédség nem alkot — mint már utaltunk erre — határozottan kikristályosodott réteget. Egy-egy gazdaságban kevesen vannak a hasonló kultúrszínvonalon álló parasztgazdával egy háztartásban, úgyszólván életközösségben, ennek szoros felügyelete alatt. Az ausztriai települési viszonyok következtében is nem alkot sehol koncentrált, erős, összetartó tömeget, ellenben szétszórt, szétforgácsolt, erőtlen. Ezek a megállapítások lényegében az uradalmi eselédre is vonatkoznak; ezek is szoros felügyelet alatt állnak, a parasztság többi rétegeitől elzárva külön majorsági telepeken élnek, nehezen mozgó, hagyományosan öröklődő és jórészt öntudatlan réteg. Mindezek következtében a Monarchia nyugati részén élő agrárproletariátusnak olyan jellegzetes vonásai, olyan életkörülményei voltak, melyek nem segítették elő azt, hogy az osztályhare jelentős tényezője lehessen.

Ezzel szemben a Monarchia keleti részén, elsősorban Magyarországon az agrárproletariátus nagy többsége és fő típusa: a mezőgazdasági napszámomunkás volt. Megélhetése sokkal bizonytalanabb mint a eselédé, de ugyanakkor „szabadabb”, munkahelyét maga választja, eserélgeti (persze inkább kényszerűségből), nincs lekötve egy gazdához, nem áll állandó közvetlen felügyelet alatt. Bizonytalan egzisztenciájánál és munkája jellegénél fogva csapatokban vándorol munkahelyet keresve és csapatokban dolgozik. Nagyobb településekben (főleg a magyar Alföldön) nagy tömegben koncentráldva élesen különálló, határozott proletárosztályt alkot. Ilyen esetben a birtokos parasztsághoz fűződő rokoni kapcsolatai is elényeszttek már és erős osztályöntudata alakult ki, könnyen forradalmasodó tömeggé vált. Ennek következtében a mezőgazdasági napszámom-proletariátus — elsősorban Magyarországon — az osztályhare jelentős tényezője lett. *

*

További mélyebbrenható kutatásokra, még sokkal több adat összegyűjtésére van szükség ahhoz, hogy feltárhassuk és megmagyarázhassuk a volt Osztrák-Magyar Monarchia népeinek a kapitalizmusban kialakult társadalomszerkezetét, ennek fejlődését és összefüggését az osztályharccal és a nemzeti mozgalmakkal. A jelen tanulmány szerény anyaga még csak felületes bepillantást enged e bonyolult kérdésbe. Mégis, talán az eddigi kevés adathól is lehet néhány következtetést levonni a Monarchia népei agrárstruktúrájának egyes fő vonásaira nézve. Ezek a következtetések nem újak, ismert következtetések, de eddig még — tudomásom szerint — nem próbáltuk összehasonlító statisztikai adatokkal alátámasztani és számszerűen megragadni őket.

1. Az agrárnépeesség arányának igen nagy eltérései a Monarchia egyes országai között mutatják, hogy a Monarchia egyes részei a kapitalizmus fejlettségének igen különböző fokain álltak. A legfejlettebb északnyugati rész (Alsó- és Felső-Ausztria, Salzburg és a cseh tartományok) és a többi, főleg keleti és déli elmaradott részek között igen nagy távolság volt.

2. A Monarchia egyes részei között nemesak a kapitalizmus fejlettségi foka, hanem az agrárstruktúra tekintetében is rendkívül nagy eltérések voltak. A Monarchia nyugati és déli részén a parasztbirtok volt túlsúlyban, északi és keleti részén a nagybirtokrendszer uralkodott. Mindkét rész további két-két különböző területre oszlott:

A parasztgazdaság területén belül

a) az alpesi tartományok képviselték a fejlettebb, belterjesebb, állattenyésztő, tőkés jellegű jómódlú parasztbirtok övezetét,

b) a délszláv tartományokban viszont a sajátos mediterrán olaj- és gyümölcsstermelés, a félfeludális colonus-rendszer és a zadruha intézménye külön típust képezett.

A nagybirtokrendszer területén belül

c) a cseh tartományok a fejlettebb, belterjesebb művelés,

d) Magyarország és a kárpáti tartományok viszont az extenzív, elmaradottabb művelés övezetei voltak.

3. Az agrárstruktúra különböző típusai egyszersmind a mezőgazdasági munka, a mezőgazdasági munkásság különböző struktúráját hozták létre.

a) Az alpesi tartományokban magas arányú (34,8%) agrárproletariátus jött létre, melynek uralkodó típusa: a gazdacseléd (Dienstbote) (76,68%). A gazdacseléd típusa az alpesi tartományokban a gazdag- és középparaszti gazdaságok túlsúlyával, a kiterjedt állattenyésztéssel és a szövőnytelepülési rendszerrel függött össze.

b) A délszláv tartományokban (és részben Horvátországban) igen csekély arányú (11,5%) agrárproletariátus jött létre, a kapitalizmus alacsonyabb fejlettségi foka, a kisparaszti gazdaságok túlsúlya és a zadruha intézménye következtében. A munkaerőt főleg kisbirtokos munkások (a gazdaságok kb. 28,27%-a), colonusok szolgáltatták, tehát széles félproletár réteg alakult ki. Az agrárproletariátuson belül uralkodó volt a gazdacseléd típusa (68,32%).

c) A cseh tartományokban magas arányú (38,1%) agrárproletariátus alakult ki, melynek fő típusai: a gazdacseléd és az uradalmi eseléd (65,66%). A fejlettebb, belterjesebb üzemek igényelte magas állandó munkás-létszám mellett jelentős számban voltak időszakos munkások (34,34%), akik részben az alpesi tartományokba, részben Németországba vándormunkára is mentek; továbbá félproletárok is, akik egyaránt jártak mezőgazdasági és ipari bér-munkára (a gazdaságok kb. 19,03, ill. 11,59%-a).

d) A kárpáti tartományok és Magyarország (részben Horvátország is) egymástól is erősen eltértek.

A kárpáti tartományokban viszonylag elég csekély arányú (17,2%) agrárproletariátust állapíthatunk meg, ezek nagyjából időszerű munkások voltak (62,21%). Ezzel szemben rendkívül széles félproletár réteg jött létre (a gazdaságok kb. 43,95%-a) a nagybirtokrendszer és a parasztbirtokok felaprózódása következtében. A mezőgazdasági munkaerőt döntő mértékben a félproletárok szolgáltatták. A mezőgazdaság elmaradottsága, az ipari fejlődés gyengesége és a kisbirtokos-munkás réteg gyors növekedése következtében súlyos agrártúlnépesedés lépett fel, nagyméretű munkaerőfelesleg halmozódott fel. A honi mezőgazdaságban munkaalkalmat nem találó szegényparasztközösségek mentek vándormunkára és jelentős részben ellátták munkaerővel Közép-Európa keleti részét. Ezen túlmenően a rendkívül nagy agrártúlnépesedés, az óriási nyomor következtében hatalmas tömegekben tengerentúli kivándorlásra kényszerültek.

4. Az egész Monarchián belül kiemelkedett Magyarország egyfelől a nagybirtok rendkívüli túlsúlya, másfelől az agrárproletariátus viszonylag igen magas (39%) aránya tekintetében. Az agrárproletariátus Magyarországon az egész népesség több mint 1/4 részét tette ki. Az agrárproletariátus mellett a félproletár réteg (az agrárnépesség 15,22%-a) csak másodrendű és egyre csökkenő szerepet játszott a munkaerőellátásban. Az agrárproletariátusnak is túlnyomó részét a bizonytalan egzisztenciájú, szabadon vándorló napszámosok alkották (73,27%), akik főleg az alföldi mezővárosokban koncentrálnak nagy

társadalmi erőt, helyzetüknél fogva komoly forradalmi tömegbázist jelentettek. A Monarchia egyetlen más országában sem volt ilyen társadalmi helyzetű és ilyen nagyszámú, ennyire koncentrált és forradalmasodott agrárproletariátus.

Ez az erős, hatalmas, öntudatos, osztályharcos agrárproletariátus Magyarországon jelentős történelemformáló erővé lett, mely — főleg a századfordulótól — aktív politikai harcával Magyarország elsőrendű megoldandó problémái közé emelte a földosztás kérdését, míg végül 1945-ben az ipari proletariátus vezetésével és segítségével meg is valósította.

✱

Т. КОЛОШША

МАТЕРИАЛЫ К СООТНОШЕНИЮ И СЛОЖЕНИЮ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО
ПРОЛЕТАРИАТА В АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ МОНАРХИИ
(1900 Г.)

Резюме

Крупные различия в соотношении аграрного населения отдельных стран Австро-венгерской монархии показывают то обстоятельство, что отдельные части Монархии стояли на совсем различных степенях капиталистического развития. Между самой развитой северо-западной частью (Нижняя и Верхняя Австрия, Зальцбург и чешские земли) и остальными, главным образом восточными и южными остальными частями имелось очень большое расстояние.

Между отдельными частями Монархии имелись крупные различия не только в отношении степени развития капитализма, а также в отношении аграрного строя. В западной и южной частях Монархии имело перевес крестьянское землевладение, в северных и восточных частях господствовала система крупного землевладения. Обе части подразделялись еще на две различных области.

В области крестьянского землевладения

а) альпийские провинции представляли собой полосу более развитого, более интенсивного, животноводческого зажиточного крестьянского имения капиталистического характера,

б) а в южнославянских провинциях специфичное средиземноморское плодородство и разведение оливкового дерева, полуфеодалная система колоната и учреждение задруги составляли отдельный тип.

В области крупного землевладения

в) чешские земли являлись полосой более развитого, более интенсивного сельского хозяйства,

г) а Венгрия и карпатские провинции полосами экстенсивного, более отсталого сельского хозяйства.

Различные типы аграрного строя создали тем самым различный строй сельскохозяйственной работы, сельскохозяйственных рабочих.

а) В альпийских провинциях возник сельскохозяйственный пролетариат высоких размеров (34,8%), господствующим типом которого являлся батрак, служащий у крестьянина (Dienstbote) (76,88%). В альпийских провинциях этот тип батрака был связан с перевесом кулацких и середняцких хозяйств, с распространенным животноводством и системой спорадических поселений.

б) В южнославянских провинциях (и частично в Кроации) возник сельскохозяйственный пролетариат совсем незначительного размера (11,5%), вследствие более низкой степени капиталистического развития, перевеса мелкокрестьянских хозяйств и учреждения задруги. Рабочую силу предоставляли главным образом мелкособственнические рабочие (приблизительно 28,27% хозяйств), колонны, значит, возник более широкий слой полупролетариев. Среди сельскохозяйственного пролетариата господствующим являлся тип батрака, служащего у крестьянина (68,32%).

в) В чешских землях образовался сельскохозяйственный пролетариат высоких размеров (38,1%), основными типами которого являлись батрак, служащий у крестья-

нина и батрак, служащий у крупного землевладельца (65,66%). Наряду с высокой численностью постоянных рабочих, требованной более развитыми, более интенсивными хозяйствами имелись в значительном числе сезонные рабочие (34,34%), которые ходили на сезонные работы частично в альпийские провинции, частично в Германию, а также полупролетарии, которые ходили равным образом на сельскохозяйственную или на промышленную работу (19,03, вернее 11,59% хозяйств).

г) Карпатские провинции и Венгрия (частично Кроация также) резко различались и между собой.

В карпатских провинциях можем установить сельскохозяйственный пролетариат сравнительно довольно незначительного размера (17,2%), который составляли в большинстве сезонные рабочие (62,21%). Наоборот возник исключительно широкий слой полупролетариев (приблизительно 43,95% хозяйств) вследствие системы крупного землевладения и раздробления крестьянского владения. Сельскохозяйственную рабочую силу предоставляли в решающей мере полупролетарии. Вследствие отсталости сельского хозяйства, слабости промышленного развития и быстрого роста слоя мелкособственнических рабочих появилась тяжелая аграрная перенаселенность, накопился избыток рабочей силы крупных размеров. Крестьянская беднота, не находившая работы в отечественном сельском хозяйстве массами ходила на сезонные работы и в значительной мере снабжала восточную часть Средней Европы рабочей силой. Кроме этого вследствие крайне большого аграрного перенаселения, огромной нищеты они были принуждены массами эмигрировать за океан.

В составе всей Монархии выделилась Венгрия в отношении исключительного перевеса крупного землевладения с одной стороны, а с другой в отношении сравнительно очень высокого размера сельскохозяйственного пролетариата (39%). В Венгрии сельскохозяйственный пролетариат представил собой более чем $\frac{1}{4}$ всего населения. Наряду с сельскохозяйственным пролетариатом слой полупролетариев (15,22% аграрного населения) играл только второстепенную и все уменьшающуюся роль в снабжении сельского хозяйства рабочей силой. Подавляющую часть сельскохозяйственного пролетариата составили свободно странствующие поденщики необеспеченного существования (73,27%), которые, сосредоточившись главным образом в сельскохозяйственных городах Венгерской низменности представляли собой крупную общественную силу, серьезный революционный массовый базис ввиду их положения. Ни в какой стране Монархии не было сельскохозяйственного пролетариата такого общественного положения и такого большого числа, настолько концентрированного и революционизировавшегося.

Этот сильный, мощный, сознательный, готовый к классовой борьбе сельскохозяйственный пролетариат стал в Венгрии значительной силой, формирующей историю, который — главным образом с начала XX в. — своей активной политической борьбой поставил вопрос о разделе земли в ряды первостепенных разрешимых проблем Венгрии и наконец в 1945 г. под руководством и при помощи промышленного пролетариата и осуществил его.

T. KOLOSSA

DONNÉES SUR LA PROPORTION ET LA COMPOSITION DU PROLÉTARIAT AGRICOLE DANS LA MONARCHIE AUSTRO-HONGROISE (1900)

Résumé

Les divergences dans les proportions de la population agricole des pays de la Monarchie montrent que les diverses parties de la Monarchie étaient à des niveaux très différents de l'évolution capitaliste. Entre la partie la plus évoluée du nord-ouest (Basse- et Haute-Autriche, Salzbourg et provinces tchèques) et les autres régions, surtout celles de l'est et du sud, plus arriérées, il y avait sous ce rapport un écart considérable.

Les différences entre ces parties de la Monarchie étaient grandes non seulement au point de vue du niveau de l'évolution capitaliste, mais aussi en ce qui concerne la structure agraire. Dans la partie occidentale et méridionale de la Monarchie, la propriété paysanne était prépondérante, tandis que dans la partie septentrionale et orientale la grande propriété prédominait. Chacune de ces deux parties se divisaient à leur tour en deux zones.

Quant à la paysannerie:

a) les provinces alpestres représentaient la zone des propriétés paysannes aisées, plus évoluées, plus intensives, faisant aussi d'élevage et ayant un caractère capitaliste;

b) dans les provinces sud-slaves, la production d'huile et de fruits caractérisant la région méditerranéenne, le régime semi-féodal des colons, et l'institution de la zadruga créèrent un type spécial.

A l'intérieur du système de la grande propriété

a) les provinces tchèques représentaient la culture plus évoluée et plus intensive,

b) la Hongrie et les provinces carpathiques étaient par contre des zones de culture extensive plus arriérée.

Les différents types de structure agraire firent naître en même temps différents types de travaux et d'ouvriers agricoles:

a) dans les provinces alpestres, la proportion du prolétariat agricole était très élevée (34,8%); son type prédominant était le valet de ferme (Dienstbote*) (76,68%). La formation de ce type dans les provinces alpestres était une suite de la prépondérance des propriétés de la paysannerie aisée et moyenne, de la pratique étendue de l'élevage, et du système de peuplement sporadique:

b) dans les provinces sud-slaves (et en partie en Croatie), la proportion du prolétariat agricole est très faible (11,5%), fait qui s'explique par le niveau plus bas de l'évolution capitaliste, par la prépondérance des propriétés de la petite paysannerie, et par les institutions du la zadruga. La main-d'oeuvre était fournie, en premier lieu, par les travailleurs petits-proprétaires et les colons (28,27% env. des exploitations agricoles), donc une couche semi-prolétaire assez large s'est formée ici. Au sein du prolétariat agricole, le type du valet de ferme a été prépondérant (68,32%);

c) dans les provinces tchèques, la proportion du prolétariat agricole était très forte. Les principaux types sont: le valet de ferme et les domestiques des grandes propriétés (65,66%). Outre un effectif ouvrier permanent de nombre élevé, nécessité par les exploitations plus évoluées et plus intensives, le nombre des ouvriers saisonniers était également notable (34,34%). Ceux-ci faisaient aussi, dans les provinces alpestres et en Allemagne, un travail migrant: il y avait également des semi-prolétaires employés comme ouvriers salariés dans l'agriculture et dans l'industrie (19,03% resp. 11,59% env. des exploitations agricoles).

d) Les provinces carpathiques et la Hongrie (en partie aussi la Croatie) présentaient de fortes différences. Dans les provinces carpathiques, la proportion du prolétariat agricole était relativement modeste (17,2%), celui-ci se recrutait pour la plupart parmi les ouvriers saisonniers (62,21%). Les semi-prolétaires, par contre, formaient une couche extraordinairement large (43,95% des exploitations agricoles) par suite du morcellement des grandes propriétés et des petites propriétés paysannes. Les semi-prolétaires fournissaient la majeure partie de la main-d'oeuvre agricole. En raison de l'état arriéré de l'agriculture, de la faible évolution de l'industrie et de l'accroissement rapide de la couche paysanne-ouvrière, il y a eu un dangereux surpeuplement agricole et un excédent considérable de la main-d'oeuvre. De grandes masses de paysans pauvres, ne trouvant pas de travail agricole dans le pays, ont eu recours au travail migrant, fournissant ainsi une bonne partie de la main-d'oeuvre de la partie orientale de l'Europe Centrale. En outre, le surpeuplement agricole et l'énorme misère ont forcé des masses importantes de choisir l'émigration en outre-mer.

Au sein de la Monarchie, la Hongrie se distingue d'une part par la prépondérance extrême de la grande propriété, et d'autre part par la proportion très élevée (39%) du prolétariat agricole. La proportion de celui-ci a atteint en Hongrie le quart de la population totale. A côté du prolétariat agricole, la couche semi-prolétarienne (15,22% de la population agricole) ne jouait, comme main-d'oeuvre, qu'un rôle secondaire et de plus en plus insignifiant. La plus grande partie du prolétariat agricole était constituée par des journaliers d'une existence précaire, migrant librement (73,27%), qui se concentraient surtout dans les bourgades et formaient par leur situation même une force sociale notable et une base révolutionnaire massive. Dans aucun pays de la Monarchie, il n'y a eu de prolétariat agricole d'une situation sociale analogue et d'un nombre si élevé, qui fut aussi concentré et révolutionnaire.

Ce prolétariat agricole fort, énorme, conscient et militant, devint en Hongrie une force notable jouant un rôle historique important. Par sa lutte politique active surtout à partir du tournant du siècle, il mit au premier plan la question de la réforme agraire, pour la réaliser enfin en 1945, avec l'aide et la direction du prolétariat industriel.

* Valet d'origine petit-proprétaire.